

УДК 1:001. 18

Наталія Годзь

ФІЛОСОФСЬКІ ПІДСТАВИ РОЗГЛЯДУ МАЙБУТНЬОГО ТА ЙОГО ВПЛИВ НА НАУКУ

Запропонованою статтею ми продовжуємо аналіз предмету “футурологія”, виходячи з позицій філософії. Автор піддає аналізу розробку в методології ближніх перспектив сучасних наукових досліджень у царині екології з позиції філософського аналізу. Наводить широкий спектр наукових праць, присвячених дослідженням у контексті філософсько – екологічної та прогностико – футурологічної тематики. Авторка торкається проблеми міждисциплінарності означеного кола досліджень. Пропонується ввести до наукового використання термін “Екологічна футурологія”.

Ключові слова: передбачення, прогнозування, ретроспекція, філософія природи, футурологія, екологія.

N. Godz. The Philosophical basis of consideration of the futurity and its influence on The Science

Given article we continue the analysis of the subject “futurology” coming from position philosophy. The author will to end to the analysis of the development in methodologies of the nearest prospects of the modern scientific studies in the field of ecologies with position of the philosophical analysis. It is shown aspectual variety of the themes. The Author is touched problem inter – disciplinary present investigations. It is proposed carry in scientific turn term “Ecological futurology”.

Key words: Foresight, forecasting, retrospection, philosophy natures, futurology, ecology.

Н. Годзь. Философские основания анализа будущего и его воздействие на науку

Данной статьёй мы продолжаем анализ предмета “футурологія”, исходя из позиций философии. Автор поддает анализу разработку в методологии ближайших перспектив современных научных исследований в области экологии с позиций философского анализа. Показано видовое разнообразие

научных работ, посвященных исследованиям в контексте философско – экологической и прогностико – футурологической тематики. Автором затрагивается проблема междисциплинарности данных исследований. Предлагается ввести в научный оборот термин “Экологическая футурология”.

Ключевые слова: *предвидение, прогнозирование, ретроспекция, философия природы, футурология, экология.*

Попередньо до розгляду кола питань, пов'язаних як з розумінням предмета “футурологія”, так й розумінням завдань та можливостей саме філософії у цьому контексті, нам слід зрозуміти, що низка певних наукових та екологічних положень продовжує трансформуватися та отримувати нові ракурси і перспективи, відповідно до розвитку технологій, матеріалів та розуміння проблем, з якими дотичне буде людство у ближній перспективі. Технооптимізм серед науковців та інженерії і загалом серед широкої верстви населення змінився на технопесимізм, який також не стимулював необхідно як розвиток відповідної та дійсної картини світу, так й суспільної свідомості. Напевно, нам належить розпочати пошук і відповідного формування ще однієї важливої ідеї, яка примусить нас замислитися та відійти від егоїстичної позиції, а саме – від подання власних потреб за дійсні потреби всієї природної та людської спільноти. Ми намагаємось почати розуміти відмінність у змістовному, онтологічному статусі самої катастрофи, наразі й у сенсі самої екологічної катастрофи, бо постає запитання, а що є катастрофою для Природи (а не довіклля – бо це довіклля саме “наше”, людське, саме через означення природи як довіклля ми зменшуємо її статус та розглядаємо її як підпорядковану нам) та що є катастрофою для людини? Напевне, з точки зору відстороненого аналізу, досить велика кількість параметрів, за якими ми позначатимемо “катастрофу” з погляду людини та з позиції живої речовини, а саме природи, як середовища різноманітних зв'язків існування різних видів та як взаємозв'язку середовища неживої природи (клімат, геологічні та географічні умови), є дуже різними поняттями. Там, де, на наш погляд, є прояв безжальності, відбуваються досить зрозумілі процеси розвитку тієї “Ідеї” Природи, яку ми намагаємось відкрити усюю історією існування нас як людства, саме історично та культурно самоозначеного. Питання певної відмінності катастрофи для людства та природи, напевно, зможе нас привести до постановлення наступного проблемного питання

– а чи так повністю збігаються межі катастрофи людської та природної, як ми сьогодні себе переконуємо?

Актуальність проблеми. Однією з функцій філософії є її критична функція, не менш важливою для виокремлення нами проблеми є аксіологічна та прогностична функції, які також властиві саме філософії. Таким чином, ми означуємо можливості філософії у розгляді та осягненні не тільки кордонів саме знання, але й саме право та пристосованість до розгляду саме філософського аналізу передбачення та прогнозування того майбутнього, яке постає у проектах як окремих технологій, так й у розвитку наукового та практичного використання знання у цілому для потреб людської цивілізації, та появи проектів, у яких вже розуміється переробка технологічного втручання з потребою збереження домівки не тільки суспільства, але й його симбіотичного існування у межах усієї біоти, з екологічними та біологічними потребами. Як виявилось, наука, як соціальний інститут, історично змінюється не тільки з розвитком та накопиченням у її багажі знання у цілому та зміни наукових парадигм, на яких вона в межах певного часу існує. Наука та науковці дуже пов'язані з навколишнім соціальним та історичним, культурологічним середовищем, у якому існують. Саме певна часткова залежність від розвитку матеріальних відносин та соціальних процесів у кожний певний історичний момент змушує велику кількість науковців і їх наукового часу досліджень переводити до розгляду та вивчення того кола питань, того кола дійсності, яке відповідає потребам суспільства (а саме тієї частини, яка є його політичною та економічною рушійною силою). Певні умови, на жаль, у наукових дослідженнях на деякий час здатні саме через прагматичний компонент стримувати або пригнічувати інші наукові цілі. Потреби, особливо сьогоденні потреби, як і більшість наукових прогнозів та прогнозів саме у перспективних лініях досліджень, мають не тільки технічний напрямок або теоретичний. Наука, вдовольняючи соціальні та наукові потреби суспільства, особливо починаючи від другої технічної революції, саме через власний розвиток усе більше залежна від матеріального та професійного фінансування та наповнення, політичних і правових чинників, пріоритетів та особистісних складових самих керівників проектів і галузей, та навіть цілих секторів економіки, держави у цілому. У межах сучасної науки та її практичного застосування майже немає можливостей для практичної діяльності науковців – усамітнеників. Отже, там де вирішується питання великих грошей

та капіталовкладень, незважаючи на питання раціональності та пріоритетності, саме прогнозування доцільності вивчення усього, з чим дотичний людський розум, незважаючи на прогнозування та футурологічні проекти фінансування, має прагматично-потребнісний характер. Таким чином, незважаючи на те, що делегується до суспільної свідомості питання екологічності та уваги до майбутнього як людства, так й природи у цілому, практично реалізується все ж та стара модель ставлення до природи саме як до практично – потребнісного середовища, тобто як до “комори” та “смітника” (або “сховища” до найкращих, більш економічно сприятливих часів). Усе це знов та знов спричиняє потребу саме філософського вивчення, аналізу та моделювання майбутнього, яким зараз займається суспільство (і не тільки наукове) через його гносеологічну та аксіологічну традицію. Отже, тут є місце для філософських підстав розгляду духовного буття індивіду, бо у філософії, окрім першочергової мети пошуку істини присутнє саме некорисливе намагання. Саме за допомогою такої якості, як некорисливість, і можливо не тільки поглянути за обрій нашого власного та суспільного існування, але й почати сподіватися на існування майбутнього як такого, бо, так би мовити, Користь та прагматична Корисливість може існувати лише у теперішньому, вона насолоджується власним сьогоденно – сьогочасним існуванням за рахунок чужого та власного майбутнього. Тільки через наше намагання продовжити власне існування та існування як таке взагалі, розкриваються філософські підстави футурологічних досліджень і досліджень у галузі філософсько – екологічного характеру. За допомогою філософських методів пізнання слід знову розглянути шкалу цінностей та пріоритетів спільнот, аби на платформі результатів цього аналізу та зроблених висновків вивести **уявлювану множинну варіантів виходу** з створеної екологічної ситуації, технологічних обставин сучасного розвитку та існування суспільного виробництва. Множинність варіантів, їх поліфонія створює умови для реалізації власне для безпосереднього нашого майбутнього, суспільна думка не повинна розчавлювати окремі індивідуальні ідеї, якими б вони неочікуваними та незвичними не були б, через обговорення помилок та незвичностей може народитися нове рішення проблеми. Історія розвитку інтелектуального та культурного життя є історією боротьби альтернативних систем та підсистем; нема однієї лінії, окрім провідних стратегій у суспільстві, майже завжди, хай у ледве жевріючому, напівзабутому вигляді існують не стільки альтер-

нативні та менш економічно оправдані технічні варіанти, скільки переможені технології, засоби та прийоми, які знаходяться у сутінках не лише через їх технічну недосконалість. Для прикладу, згадаємо боротьбу поміж двома технологіями повітроплавання – дирижаблебудування та літакобудування: існує версія, яка трактує загальний перехід досліджень у царину літакобудування через декілька катастроф величезних дирижаблів. Людство було шоковане загибеллю такої кількості пасажирів і перейшло до “менш ризикованої” технологічної стратегії (проте не врахувало, що на той час літаки через їх розмір не могли ще “показати” власну схильність до тих же катастроф технічного порядку. Капіталовкладення для досліджень та технічний інтелект перемістився до іншого напрямку, а суспільство отримало все ж ту проблему і ще більш енергомістку та екологічну небезпечну. Дирижаблі будують і досліджують або багаті та ексцентричні любителі старовини, або одинаки – науковці про яких кажуть, що вони не прилаштовані фанатики. І це лише один з прикладів практичної реалізації вирішень наших футурологічних проєктів та проєктів на практиці в сподіванні “Кращого”.

Аналіз досліджень та публікацій. Трансформаційні процеси, яким підкоряється як соціальна, технологічна, так й природна сфера, обумовлюють необхідність поновлення теоретико – методологічних досліджень як екології, так й феномену майбутнього саме в його футурологічному прочитанні. Серед науковців, які приділяли увагу футурологічним розробкам та дослідженням, ми можемо в першу чергу назвати праці Е. Тоффлера, Ф. Фукуями, І. В. Бестужева – Лади, хоча сам термін запропонував ще у 1943 р. соціолог О. Флетхейм. Саме через свого “батька” термін довгий час обслуговував тільки соціологію та соціальне прогнозування. Питаннями прогнозування займалися О. Д. Волгогонова, Л. І. Василенко, О. І. Уткін. Але слід наголосити, що праці радянського періоду в силу певних обставин були “прогностичними”, а не “футурологічними”, російські науковці до цього часу продовжують більш активно використовувати термін “Прогностика”, “Прогнозування”. Але прогнозування входить певним чином до футурології, не заміщуючи її взагалі. Прогнозування більш практичне й існує й у розробках західних науковців, але воно не може обслуговувати більш глобальні сфери та реалізуватися саме у філософській побудові світогляду та наукової картини світу. О. І. Уткін посилається на дослідження прогнозування Г. Брауном, О. Хелмером, В. Хармоном, особливо приділяючи при цьому увагу футурологічним прогнозам

Б. Голдуотера, Ф. Ікле, Ф. Хебера та відзначаючи при цьому, що здебільшого ці футурологічні прогнози були скеровані на військово-тематичну [19, с. 13-35]. Технооптимісти (Б. Фуллер, Р. Фолк) та технопесимісти (О. Хакслі, Дж. Оруел), на яких посиляється цей автор, як і багато дослідників певною мірою розробили два потужних напрямки у системі футурологічного очікування майбутнього [19, с. 37-45]. Система футурологічних досліджень пов'язана не тільки з політикою, економікою, літературою та філософією, не тільки з проектуванням технологій та виробництвом матеріально-технічних благ та сільським господарством і медициною, але навіть така консервативна царина як педагогіка має певні прогностично – футурологічні моделі, на це посиляються, наприклад, Ю. К. Волков [2, с. 126]. Він стверджує, що дореволюційна Царська Росія на початку ХХ сторіччя мала освітні уявлення та моделі не тільки на рівні суспільної свідомості – модель класичного світорозуміння, яке притаманне саме Просвітництву, але й певні новоутворення не-класичного виду, для багатьох з яких була характерна віра у “позитивне знання”, при цьому це був сплав віри у досвідне знання, надмірна абстрактність, консервативність і схильність до радикалізму с проявом патріархальної, ортодоксальної релігійності [2, с. 127].

Метою статті є не тільки аналіз методології перспектив сучасних досліджень у царині екології та футурології, але й аналіз історичного трансформування уявлення про саму екологію і про наповнення та перспективи футурологічних концепцій. Екологія у сучасності сама створила проблемне поле розуміння мети подальшого розвитку суспільно – економічної громади усієї планети загалом. Саме через розуміння нового екологічного – філософського світогляду ми трансформуємо науково – дослідне поле як екології, так і футурології та маємо за мету розглянути питання катастроф і кінцевості як більш розгалуженого поняття. Нам слід змінити стандартне розуміння катастрофи, більш детально і прискіпливіше зрозуміти різноманітність катастроф та перенести орієнтири з власних страхів до реального положення у створеному нами середовищі, у якому, окрім нас і техносфери, знаходиться новий трансформер Природи й природного та досі недосліджена з цього приводу ситуація взаємовпливу цих чинників. Із філософського погляду, залишається відкритим питання передбачення майбутнього і ступінь достовірності та відповідності цих передбачень. І. О. Гобозов, спираючись на працю К. Маркса “Тези про Фейербаха”, зазначає, що в основі єдності світової історії лежить насампе-

ред матеріальний фактор [7, с. 3]. Ми вважаємо, що матеріальний фактор це один з чинників, який поєднує світову історію в одне ціле. Тут є ще біологічне та матеріальне навантаження нашої одночасної різноманітності та однаковості. Досить часто, досліджуючи питання екологічно скерованого уявлення про світ, ми можемо зазначити й присутність етичного та естетичного напрямів у цьому колі питань.

Одним з етичних компонентів при цьому використовують справедливість, яку можливо розуміти як загальну моральністну санкцію суспільного життя людей у першу чергу (бо так міркували здавна й здебільшого), та людей і природи (бо так знову починаємо міркувати сьогодні). Зараз зазначають, що справедливість постає важливим стимулятором суспільного процесу [8, с. 38-39]. Але справедливість постає не тільки у суспільних відносинах, нам нею відповідає доквілля. В. В. Денисов, спираючись на праці Платона, Л. Вітгенштейна та ін., вважає, що присутня тенденція розрізнення справедливості “по природі” та “по закону” [8, с. 41]. У той же час він вважає ознаку несправедливості ознакою “тваринних властивостей природи людини” та що культура буде запобігати їх появі [8, с. 53].

Досить застаріле уявлення, яке у наш час потребує зміни саме через глибше розуміння “природи людини” та “природи тварин”, викликає потребу сперечатися, але сперечатися конкретизуючи та узагальнюючи. Слід звернути увагу на теорію, запропоновану Р. О. Довженком, який стверджує, що “одним з нових акцентів у сучасному гуманітарному знанні можливо вважати інтервенцію економічного мислення на суміжні галузі пізнання – соціологію, психологію, філософію” [9, с. 74]. Тим самим він лише підкреслює, на наш погляд, ту проблемну тенденцію, через яку до усього живого підходять з цінником та калькулятором. А. А. Туман-Никифоров вважає, що гуманітарні науки, наразі й філософія, мусять забезпечувати розвиток дійсної раціональності та “духовності – душевності” і що філософія мусить вести пошук нового світогляду, але при цьому він не наголошує, яким чином мусить бути скеровано цей світогляд, лише зазначаючи, що саме цінності є у сучасності головним координатором процесу змін, і що сталий розвиток, співпраця та справедливість, екологізація є ознаками нової культури [17, с. 95-102].

Але чи не є ця ідея новою трансформацією старого уявлення про зв'язок між релігійністю та справедливістю у досягненні

земного Раю? Наша ментальність і націоспецифічна картина світу в загальній картині світу, на нашу думку, продовжує скеровувати й певні наші пріоритети, чому підтвердженням є й попередньо наведена думка, яка, ми не сперечаємось, має право на існування поміж інших думок. В. А. Кутирев наводить дуже цікавий термін, яким означає ментальні та моральні характеристики сучасного світу та Розуму – “без(д)умність”. Бо всі дії спрямовані у цьому світі проти людства самого. Ми вважаємо, що це дуже цікава стаття, яка мусить бути прочитана, але ми зазначимо лише той факт, що за думкою цього автора людство не усвідомлює тієї прірви, у яку вже скотилося та котиться надалі, через “гіперпотреби” та їх задоволення. В. А. Кутирев стверджує, що ми “попали(сь)” до “Раю” [11, с. 113-115]. Розглядаючи поняття Sustainable development, яке перекладено як “сталій розвиток” [11, с. 117], він наводить назву, яку дав сучасній людині Stock, G. у книзі “Metaman: The Merging of Humans and Machines into Global Superorganism” у 1993 р. – “людина без почуття”, “людина в комп’ютері”, “людина зомбі”, “інтеллагент” (таких вже багато, потім гібридних – Кіборг, гомутер, е – Номо (одиниці, але не гіпотетичні, а в експериментах), потім небілковий штучний інтелект [11, с. 122]. За влучним висловом цього автора, розвиток сучасної людини іде таким шляхом, що “інопланетяни” вже серед нас [там само]. Ця модель, запропонована Дж. Стоком та підтримана В. А. Кутиревим, фактично є продовженням певних напрямків у футурологічному прогнозуванні та є попередженням, оскільки нові форми суспільної свідомості, які народжені завдяки недолікам технологізації та дегуманізації, можуть привести, та вже приводить, до “нового мислення”, яке взагалі не враховує ані природу, ані людство у цілому, бо породжена новими технологіями трансформована самосвідомість вже непомітно охопила не тільки зовнішній світ людини, побут та територію проживання, але певне коло внутрішніх світів людства.

Отже, як відзначає В. А. Кутирев, ці індивіди ще схожі на людей тілесно, але вся скерованість їх дій та моралі спрямована на створення штучного середовища за рахунок природи, за рахунок забування екологічного мислення і за рахунок пріоритетності власних потреб над потребами роду та суспільства. Усе вищенаведене є ознакою регресу саме людського буття та є шляхом саме у небуття, але шляхом не у хаос, а що набагато страшніше – до самозаміни людства, переродження лібералізму у технократизм, витиснення гуманізму новим “трансгуманізмом” (за словами

В. А. Кутирева). Таким чином, людство вступило в нову еру “Виродження” [11, с. 122-123]. Можливо, нам належить сперечатися з приводу розуміння цим автором терміна “трансгуманізм”, але неможливо не погодитися з наявністю тенденцій, за якими непомітно настає “постлюдська” реальність [16], [17].

Насторожує той факт, що недосконало вивчивши цей світ, який нас оточує на рівні, так би мовити, “мезосвіту” – нашої Сонячної системи, та навіть наше власне тіло та психіка, організм як біологічна одиниця, маючи досить поверхневі знання про “мегасвіт” – Всесвіт – ми розпочинаємо шлях створення нових моделей. За словами В. А. Кутирева, сучасні транс(гресисти)гуманісти сильні через те, що вписуються у сучасну парадигму мислення, яка, своєю чергою, сформована постлюдською реальністю, яка настає з майбутнього, але не людського, а технотронного. Реальність наносвітів уже породжує не самих людей, а “люденів”, які сильні рефлексом, вони ще біологічно люди, але це їх бентежить [11, с. 123].

На питання, саме якими мусять бути дії філософів сучасності та взагалі людства, аби не зникнути як вид, саме живий та природний, В. А. Кутирев відповіді не дає, бо її, мабуть, й неможливо дати одній людині. Його тривожить філософське питання як обґрунтувати наше право на життя перед “постлюдським” суспільством технологій [11, с. 124]. Від себе додамо, що право на життя має й та природа, яка існує біля нас і завдяки різноманітності якої ми залишаємося живими. “Постлюдство” та “постприрода”, якщо стануть дійсною всеохопною реальністю, будуть набагато страшніші за усі наші жахіття та фантазії. Спираючись на ідеї Ж. Бодрійя, занотовані в праці “У тіні мовчазної більшості, або кінець Соціального”, О. М. Фортунатов досліджує не тільки питання комунікації, але й питання, пов’язані з вихованням у сучасному суспільстві цінностей особистісного характеру, намагання сучасної педагогіки подолати ті соціально – екологічні проблеми суспільства, які ми ж самі й створили – агресію та катастрофізм [22, с. 140-141], але будемо сподіватися, що ті дослідження, які проводив ще П. К. Анохін (його вчитель В. М. Бехтерев та І. П. Павлов) у 1962 р., а саме дослідження інформаційно– відзеркалюючих процесів та розвиток ідеї “випереджуючого відзеркалення” матерії [12, с. 203-204], дасть змогу залишитися Живому (хоча постає питання, а чи впишемося ми у майбутньому в такий сценарій?) Хоча у цьому джерелі ми знаходимо продовження попередньої

ідеї “випереджуючого віддзеркалення” для людської спільноти – бо ми спромоглися розвинути у психіці властивість наукового передбачення та прогнозування [12, с. 205]. Подає певну надію на майбутнє для Природи та Людства й така наша властивість, як соціальна пам’ять – ностальгія та пошук першоджерел, які не відпускають людей (автори цитованого нами попереднього джерела посилаються на Д. Лоуенталю та У. Бека, останній, до речі, відзначив, що сьгоднішнє суспільство замість благ створює суспільні ризики) [Цит. за 18, с. 59].

Висновки та подальше значення використання ідей. Розглянувши праці Ф. Фукуями, Є. Тоффлера, Б. Б. Дондокової, В. Гейзенберга, П. Сухорольського та ін.. авторів, ми безпосередньо підійшли до аналізу та розкриття значення наукових досліджень, а саме філософських досліджень стосовно питання як майбутнього, так і питання екологічного майбутнього. У сучасному розумінні екології не останнє місце мусить займати розроблення **уявлюваної множини варіантів виходів** з того несприятливого суспільства ризиків, яке було створено в останні півтора сторіччя нашої історії суспільної, економічної, технологічної та наукової думки. Саме аналіз та розвиток цих ідей, на нашу думку, через критичний аналіз, розробку концепцій та їх обговорення, моделювання та проектування ситуацій подає надію на існування нашого майбутнього взагалі як такого. Таким чином, тема філософії екології та футурології є перспективною у багатьох напрямках. Таким чином, ми пропонуємо ввести до дослідження термін “Екологічна футурологія”, за допомогою якого ми можемо створити нове дослідницьке поле для наукових та практичних інтересів.

Література:

1. Василенко Л. И. На пути к будущему: поиски альтернативы [текст] / Л. И. Василенко // *Философия и экологическая проблема* [под ред. проф. Н. М. Мамедова]. – Москва: московский государственный педагогический институт, 1990. – 313 с. – С. 129-144.
2. Волков Ю. К. Философско-социологические основания “новой педагогики” В. П. Вахтерова [текст] / Ю. К. Волков // *Философия и общество*. – 2011. – №3 (63). – 207 с. – С. 125-134. ISSN 1681 – 4339.
3. Волкогонова А. Д. Приоткрывая завесу времени: о социальном предвидении Будущего. [текст] / А. Д. Волкогонова – М.: Политиздат, 1989. – 112 с., ISBN 5-250-00326-5.
4. Визгин В. П. Проект человека и общества [текст]. / В. П. Визгин // *Философские науки*. – 2009. – № 8. – С. 20-28. ISBN 0235 – 1188.

5. Гейзенберг В. Шаги за горизонт [текст]. / В. Гейзенберг // пер. с нем. / Сост. А. В. Ахутин, [общ. ред. и вступ. статья Н. Ф. Овчинникова]. – М.: Прогресс, 1987. – 368 с.

6. Гейзенберг В. Физика и философия [текст]. / В. Гейзенберг // пер. с нем. / Н. А. Ачкурин и Э. П. Андреева. / [общ. ред. и послесловие акад. АН УССР М. Э. Омеляновского]. – М.: Мысль, 1963. – 204 с.

7. Гобозов И. А. Не состоявшийся мультикультурализм [текст] / И. А. Гобозов // Философия и общество. – 2011. – № 3 (63). – 207 с. – С. 3 – 20. ISSN 1681 – 4339.

8. Денисов В. В. Справедливость как социокультурный феномен [текст]. / В. В. Денисов // Философия и общество. – 2011. – № 3 (63). – 207 с. – С. 33 – 53. ISSN 1681 – 4339.

9. Долженко Р. А., Корнев В. В. Философия психоэкономики: проблема самореализации субъекта как научная мифологема [текст] / Р. А. Долженко, В. В. Корнев // Философия и общество. – 2011. – № 3 (63). – 207 с. – С. 74 – 90. ISSN 1681 – 4339.

10. Дондокова Б. Б. Социально – философские основания футурологического знания: диссертация канд. философских наук спец. 09. 00. 11 “социальная философия” / Б. Б. Дондокова. – Чита, [место защиты: Санкт – Петербургский госуниверситет]. 2009. – 205 с.

11. Кутырев В. А. Этот без(д)умно разумный мир [текст] / В. А. Кутырев // Философия и общество. – 2011. – № 3 (63). – 207 с. – С. 112 – 124. ISSN 1681 – 4339.

12. Основы философии в вопросах и ответах [текст]. / Под ред. Е. Е. Несмеянова. 2-е изд., перераб. и доп. – Ростов н / Д: Феникс, 2002. – 608 с. ISBN 5 – 222 – 002113 – 0.

13. Пахомов Ю. Н., Крымский С. А., Павленко Ю. В. Пути и перепутья современной цивилизации [текст]. / Ю. Н. Пахомов, С. А. Крымский, Ю. В. Павленко – Киев: Благотворительный фонд содействия развития гуманитарных и экономических наук “Международный деловой центр”, 1998. – 432 с. ISBN 966 – 95458 – 0 – 3.

14. Прогнозирование будущего: новая парадигма [текст]. / [Под ред. Г. Г. Фетисова, В. М. Бондаренко]. – Москва: ЗАО “Издательский дом экономика”, 2008. – 283 с. ISBN 978 – 5 – 282 – 02792 – 1.

15. Сухорольский П. М. Поняття і завдання футурології на сучасному етапі розвитку [текст]. / П. М. Сухорольский // Восьма відкрита наукова конференція професорсько – викладацького складу Інституту прикладної математики та фундаментальних наук. – Львів 12-13 листопада 2009 р.: тези доповідей. – Львів: Вища школа, Політехнік, 2009. – 120 с. – С. 75. Режим доступу: <http://ena.1p.edu.ua.8080/handle/ntb/4097>.

16. Тоффлер Э. Шок будущего [текст]. / Э. Тоффлер // пер. с англ. – М.: АСТ, 2008. – 557 с. ISBN 978 – 5 – 9713 – 8878 – 4.

17. Туман – Никифоров А. А. Кризис духовности как проблема отсутствия цементирующего социум идеала [текст]. / А. А. Туман – Никифоров // Философия и общество. – 2011. – № 3 (63). – 207 с. – С. 91-102. ISSN 1681 – 4339.

18. Устьянцев В. Б., Аникин Д. А. Социальная память в обществе риска: опыт философской концептуализации [текст] / В. Б. Устьянцев, Д. А. Аникин // Философия и общество. – 2011. – № 3 (63). – 207 с. – С. 58-69. ISSN 1681 – 4339.

19. Уткин А. И. Американская футурология международных отношений в XX веке / отв. ред. д. ист. наук В. А. Кременюк. – М.: Наука, 1990. – 176 с. ISBN 5-02-010401-9.

20. Федоренко О. І. Основи екології [підручник] / О. І. Федоренко, О. І. Боднар, А. В. Кудін. – Київ: Знання, 2006. – 543 с. ISBN 966 – 346 – 255 – 8

21. Философская энциклопедия. / гл. ред. Ф. В. Константинов. т. 5. – М.: Советская энциклопедия, 1970. – 740 с. – С. 424-425.

22. Фортунатов А. Н. Медиапедагогика или медиавоспитание? [текст]. / А. Н. Фортунатов // Философия и общество. – 2011. – № 3 (63). – 207 с. – С. 135-154. ISSN 1681 – 4339.

23. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции [текст] / Ф. Фукуяма // пер. с англ. М. Б. Левина. – М.: АСТ, 2008. – 349 [3] с. ISBN 978 – 5 – 9713 – 8509 – 7.

Рекомендовано до друку рішенням кафедри філософії Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут”, протокол № 9 від 24 квітня 2012 р.